

УДРУЖЕЊЕ ЗА НЕГОВАЊЕ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА „ЧЕЛНИК“
МЕЂУОПШТИНСКИ ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ВАЉЕВО

КРАЈ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У СРБИЈИ: ОСАМДЕСЕТ ГОДИНА СВЕТОСАВСКОГ КОНГРЕСА У СЕЛУ БА

ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК РАДОВА

ЉИГ – ВАЉЕВО
2025.

Издавачи

Удружење за неговање културног наслеђа „Челник“
Међуопштински историјски архив Ваљево

Уредници

Др Александар Лукић
Александар Ђукић

Уређивачки одбор

Др Александар Лукић
Др Милан Гулић
Др Немања Девић
Александар Ђукић (секретар)

Рецензенти

Др Бојан Димитријевић
Др Соња Вуковић
Др Дејан Булић
Др Милош Ивановић

Прелом

Др Небојша Стамболија

Штампа

Штампарија Топаловић, Ваљево

Тираж

300

ISBN 978-86-902784-3-5

САДРЖАЈ

Уводна реч	5
------------------	---

I – Крај Другог светског рата у Србији

Немања Максимовић <i>Милан Живановић „Храбри сџарац Чика Ба“ – прилози проучавању историје села Ба и околине Љића у Друјом свейском рају.....</i>	13
Милош Тимотијевић <i>Драјиша Васић и Свейосавски конјрес у селу Ба</i>	31
Александар Стојановић <i>О шраједији једне младосији. Случај Милене Аћимовић, комунистичкиње из Љића</i>	55
Александар Лукић, Милан Гулић <i>Милан Грол о Равнојорском покрећу Драјољуба Драже Михаиловића</i>	81
Небојша Стамболија <i>Структура официјерској кора Срјске државне сџраже у Крајујевачком окрују 1942-1944.</i>	105
Немања Девић, Драгољуб Мандић <i>Од комунисте до равнојорца: Мисао др Живка Тојаловића о националном пошћању и срјским инштрацијама 1920-1944.</i>	137
Владимир Кривошејев <i>Забуне око дајума ослобођења Ваљева у Друјом свейском рају: 15. или 18. септембар 1944.</i>	167

II – Културно наслеђе села Ба и средишње северозападне Србије

Александар Ђукић

Прилој дајдовању цркве Свејої Илије у селу Ба181

Теодора Младеновић, Јована Јанковић

*Резултати анализе фауналних остатака
са средњовековној локалитету Градужине у Дебrcу213*

Влада Гошњић

Колубарски власелин Дејош241

Влада Гошњић

Манастир Вавечење у Славковици269

Захвалница301

Др Милан Гулић

научни саветник

Институт за савремену историју

milan.gulic@gmail.com

Др Александар Лукић

виши научни сарадник

Институт за новију историју Србије

alukic85@gmail.com

МИЛАН ГРОЛ О РАВНОГОРСКОМ ПОКРЕТУ ГЕНЕРАЛА ДРАГОЉУБА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА*

Айсџракић: Милан Грол, председник Југословенске демократске странке од 1940. године, почев од Априлског рата и војног слома југословенске краљевске војске, налазио се током највећег дела Другог светског рата у избеглиштву у Лондону као министар у емигрантским владама Краљевине Југославије (1941–1943). У политичком животу југословенске монархије Карађорђевића важио је за паметног, образованог и поштенос човека, истина „тешког“ за сарадњу. Подвргавао је оштрој и детаљној анализи и критици дешавања и догађаје у којима се нашао и током великог ратног сукоба, те тако нису изостали ни погледи и закључци о Равногорском покрету и његовом генералу Драгољубу Дражи Михаиловићу, значајни и драгоцени већ по људским одликама личности од којих су долазили, те по ништа мање битној чињеници да је као министар у емигрантским владама био на извору информација и дешавања који су у коначници одредили и судбину ројалистичког антифашистичког покрета у југословенској краљевини. У раду су, на основу извора похрањених у Архиву Српске академије наука и уметности, Архиву Југославије, штампе, периодике, мемоара и релевантне историографске литературе приказани погледи и размишљања Милана Грола о Рав-

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024.

ногорском покрету и генералу Драгољубу Дражи Михаиловићу у Другом светском рату.

Кључне речи: Милан Грол, Драгољуб Дража Михаиловић, Равногорски покрет, југословенска монархија Карађорђевића, Други светски рат, Југословенска демократска странка, емигрантске владе.

Немачки успех и неделовање савезника на Западном фронту у циљу спашавања Пољске, као и савезничка усамљеност у централној Европи били су доказ да су у протеклом периоду починили дипломатске грешке које су их лишиле потенцијалних партнера, првенствено технички добро опремљене чехословачке армије. Више није било Мале Антанте, једног од чувара версајског мировног поретка у том делу Европе. У ствари, још од средине тридесетих година Југославија и Румунија пошле су другим стазама, напуштајући опрезно и полако традиционално савезништво са Француском. У југословенском случају званична политика владе Милана Стојадиновића (1935–1939) све више се приближавала силама Осовине.¹

И после смене Милана Стојадиновића почетком 1939, чиме је био пољуљан политички положај Краљевине Југославије код немачког канцелара Адолфа Хитлера, југословенски кнез-намесник Павле Карађорђевић наставио је политику ослона на Немачки рајх, руковођен првенствено реал-политиком, иако је у суштини био англофил. Нестабилна унутрашња политичка ситуација, затрована дугогодишњим националним расправама и сукобима првенствено Срба са Хрватима, а онда и Срба са другим, мање-више нелојалним националним мањинама, политичка раздробљеност српских грађанских партија, која није била превазиђена ни у суочавању са државном кризом и започетим светским ратом 1939,

¹ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb: Školska knjiga, 1975; Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1976; Истри, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: (da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985; Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija: 1931–1937*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.

војна неспремност државе, у техничком и у погледу лојалности других народа руководећем, претежно српском високом војном кадру, све веће снажење Осовине, а узмицање Савезника у дипломатији и на бојном пољу, било је оно што је кнеза-намесника нагонило да се приближава, и невољно, Мусолинијевој Италији и Хитлеровој Немачкој.²

Незадовољни приступањем Краљевине Југославије силама Осовине 25. марта 1941. у Бечу, генерали Душан Симовић и Боровоје Мирковић извршили су војни пуч у зору 27. марта 1941, укидајући намесништво кнеза Павла Карађорђевића, те оборили споразумну владу Цветковић-Мачек и прогласили седамнаестогодишњег престолонаследника Петра II Карађорђевића пунолетним. Истог дана српски народ је у раним јутарњим сатима спонтано, незадовољан намесничком реал-политиком приближавања Немачкој и Италији, на великим демонстрацијама у Београду и другим југословенским градовима изразио своје противљење чланству Краљевине Југославије у Тројном пакту, тражећи повратак политици савезништва са Великом Британијом. Међутим, свесна политичке и војне неспремности државе за потенцијални рат, нова пучистичка југословенска влада Душана Симовића уверавала је вођство нацистичке Немачке да не гаји непријатељске осећаје према немачком Рајху, али је са друге стране добила као одговор потпуну, претећу тишину. Бесан због дешавања у Краљевини Југославији, немачки фирер Адолф Хитлер истог је дана означио српски народ као главног противника Немачког рајха и узрочника нереда на југоистоку Европе, наредивши напад на југословенску државу у најкраћем временском периоду.³

Немачка војска је уз помоћ савезника Италије, Мађарске и Бугарске, поразила у року од две недеље местимично изразито борбену, али лоше организовану и изложену издаји у сопственим редо-

² Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Првог светског рата до Мајске референдуме*, (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 191–203.

³ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 25–40.

вима југословенску краљевску армију.⁴ Адолф Хитлер је поделио југословенске земље савезницима и Краљевину Југославију укло- нио са политичке карте нацистичког светског поретка. Србија је сведена у „преткумановске границе“ из 1912. под директном не- мачком окупационом управом, а српски народ обесправљен и изложен масовним убиствима и прогонима широм бивше југосло- венске државе.⁵

Слободољубив и изложен егзистенцијалном потребом за бор- бом на појединим подручјима југословенске монархије, српски на- род се већ од лета 1941. подигао на устанак против окупатора и ко- лаборационистичких режима који су били успостављени, у првом реду против Независне Државе Хрватске. Од почетка устанка Срби су, међутим, били подељени у два антифашистичка покрета – роја- листичком оличеном у Југословенској војсци у отаџбини Драгољуба Драже Михаиловића и комунистичком Јосипа Броза Тита.⁶ Југосло- венска краљевска влада у избеглиштву подржавала је ројалистички покрет отпора током већег дела Другог светског рата, истина неје- динствено и суочена са резервисаношћу и противљењима њеног хр- ватског дела како је рат одмицао.⁷ Један од чланова избегличке кра- љевске владе био је и Милан Грол, првак Демократске странке који је до закључака долазио „умовањем и леденом, иако поштенем спе- кулацијом“, из чега је произилазило својеврсно „голо знање и сухо умовање“, а као демократа беше искрен, мада „конзервативан у свим правцима, строго грађански, скоро аристократски“.⁸ Подвргавао је

⁴ Немања Девић, *За Партију и Тити. Партизански покрети у Србији 1941–1944.* (Београд: Службени гласник–Институт за савремену историју, 2021), 79.

⁵ Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Првогембарског акта до Мај- ског референдума*, 227–244, 277–299.

⁶ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. I, (Београд: Завод за уџ- бенике, 2014).

⁷ Мира Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943). Погледи и залагања Милана Грола“, *Глас Српске академије наука и уметности. Одељење историјских на- ука*, књ. 16/2012, 465–494.

⁸ Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књ. III, (Београд: Службени гласник, 2008), 93.

оштрој и детаљној анализи и критици дешавања и догађаје у којима се нашао и током великог ратног сукоба, те тако нису изостали ни погледи и закључци о Равногорском покрету и његовом генералу Драгољубу Дражи Михаиловићу, значајни и драгоцени већ по људским одликама личности од којих су долазили, те по ништа мање битној чињеници да је као министар у емигрантским владама био на извору информација и дешавања који су у коначници одредили и судбину ројалистичког антифашистичког покрета у југословенској краљевини Карађорђевића.

*

Србин немачког порекла, Милан Грол родио се у Београду, где се школовао и дипломирао на Историјско-филолошком одсеку Велике школе 1899, те се убрзо запослио као професор француског језика у гимназији „Краљ Александар Први“. Напореда с професорским позивом био је секретар за књижевне послове (помоћник драматурга), да би од 1900. постао вршилац дужности драматурга у Народном позоришту у Београду. Исте године добио је државну стипендију за једногодишње стручно усавршавање у Француској. Након повратка са стипендије у Београд радио је по неколико, често различитих послова: професорских, политичких, публицистичких, преводачких и позоришних. У периоду 1901–1911. био је професор у Неготинској гимназији, те у Трећој, Првој и Другој мушкој београдској гимназији. Као и већина тадашњих српских генерација, ни Грол није изостао из активног политичког живота. Приступио је Самосталној радикалној странци, непомирљивој у опозицији према режиму краља Александра Обреновића. Будући да су самосталци били први који су у програм унели идеју југословенске заједнице, и Грол је почео да се залаже за југословенство, те је 1905. учествовао у организовању Конгреса југословенских књижевника и публициста у Београду. Постао је члан Главног одбора Самосталне радикалне странке 1913. Уређивао је најважнија партијска гласила: *Дневни лист* (1906–1909) и *Огјек* (1912–1915). За време балканских ратова (1912–1913) и првих година Великог рата (1914–1915) био је цензор на београдском, а потом на нишком те-

леграфу. После повлачења преко Албаније 1915, живео је у Швајцарској, где је био задужен за пропаганду српских ратних циљева и југословенске идеје.⁹

Заједно с већином других самосталних радикала учествовао је у стварању Југословенске демократске странке (ЈДС) у Сарајеву 1919, али се није слагао с њеним крутим ставовима о централистичком државном уређењу. Уз пристанак партијског шефа Љубомира Љубе Давидовића био је један од уредника *Недељној иласника* 1922, листа који се залагао за уставну ревизију и превазилажење српско-хрватског спора. Истовремено, ангажовао се у анкети *Српској књижевној иласника* (СКГ) о државној кризи, те у припремама конференције интелектуалаца и политичара, одржане у Сарајеву, на Илици, 28–29. јуна 1922, и конгреса интелектуалаца, одржаног 10. септембра исте године у Загребу. Почетком 1924. повукао се из Народног позоришта, наводећи као један од разлога свој истурени политички положај у странци. У августу исте године био је постављен за државног подсекретара у Министарству иностраних дела, а краљевим указом из октобра „за изванредног посланика и пуномоћног министра“ у Цариграду, али није прихватио ту дужност. Уместо тога, поново је покренуо опозициони *Огјек*.¹⁰

За народног посланика биран је 1925. и 1927, да би министар просвете постао у широкој страначкој коалицији, коју су после убиства хрватских посланика у Народној скупштини 1928. чинили радикали, демократи, Словенска људска странка и Југословенска муслиманска организација (1928–1929). За време шестојануарског режима краља Александра (1929–1934) залагао се за поштовање демократије, успостављање парламентарног поретка и српско-хрватски споразум, постепено постајући први партијски идеолог. Са Љубомиром Давидовићем предложио је унутрашњу поделу државе на четири велике федералне јединице, при чему су три требало да буду окупљене око национално-културних центара: Београда, За-

⁹ Mira Radojević, „Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju (1914–1918)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1–2/1999, 67–70.

¹⁰ Мира Радојевић, *Милан Грол*, (Београд: „Филип Вишњић“, 2014), 90–125.

греба и Љубљане, а четврта, мешовита, око Сарајева, првенствено да би се избегло спорно разграничење између Срба и Хрвата. Противио се захтевима да североисточни и северни део државе – Срем, Бачка, Банат и Барања – добију статус равноправан другим федералним јединицама, истичући да је питање северних крајева (касније уобличених у Војводину без Барање), као и Јужне Србије (Македоније), унутрашњи српски проблем који може бити решен аутономијама, предвиђеним и на другим подручјима. Сматрао је да је начин настанка Бановине Хрватске 1939. био недемократски, те да су њена овлашћења оштетили интересе државне целине, а ширина територије интересе српског народа. Због тога је одустао од предлога да се створе четири федералне јединице, тражећи у име Демократске странке да, изузев Словеније, целокупна преостала територија буде обележена као српска федерална област. После смрти Љубомира Давидовића у фебруару 1940, изабран је за шефа Демократске странке, чијим је најважнијим пословима већ неко време и до тада управљао.¹¹

После преврата извршеног 27. марта 1941. постао је министар социјалне политике и народног здравља у влади генерала Душана Симовића. Са осталим министрима напустио је земљу када је постао очигледан војни пораз током краткотрајног Априлског рата, и после краћег боравка у Палестини боравио је у Лондону до почетка 1945. У два владама Слободана Јовановића, формираним почетком јануара 1942. и почетком јануара 1943, био је министар саобраћаја, да би у краткотрајној влади Милоша Трифуновића (26. VI–10. марта 1943) био министар иностраних дела. Несрећан због страдања српског народа, нарочито због геноцида у НДХ, од хрватских политичара у емигрантској влади узалудно је захтевао да се јавно изјасне о злочинима и осуде их.¹² При крају рата одлучио је да се врати у земљу и прихвати позив Јосипа Броза Тита да као пот-

¹¹ Радојевић, *Милан Грол*, 129–192.

¹² Мира Радојевић, „Емигрантска влада Краљевине Југославије о страдању Срба у Независној Држави Хрватској (1941–1943). Погледи и залагања Милана Грола“, 465–494.

председник уђе у привремену владу Демократске Федеративне Југославије, образовану 7. марта 1945. Његовом постављењу жестоко се супротставио совјетски политички врх, а и сам је веома брзо увидео да је нада у могућност успостављања сношљивог политичког режима била илузорна. Тешко се мирио и с настанком шест федералних јединица, административном подељеношћу српског народа и промовисањем црногорске и македонске нације.¹³

Наилазећи све време на сумњу министара комуниста и отпор свим својим предлозима, већ 18. августа поднео је оставку, чија је достојанственост и аргументованост задивила Јосипа Броза Тита и Едварда Кардеља. И поред тога, безобзирно је нападан у штампи, посебно од стране Милована Ђиласа, док је опозициона *Демократија*, коју је покренуо 27. септембра 1945, издашла у само седам бројева и због јавног, организованог спаљивања на улицама угашена већ 8. новембра. Истог месеца, после избора за Уставотворну скупштину, потпуно се повукао из политичког и јавног живота.¹⁴

*

Брзи слом југословенске краљевске војске у Априлском рату није значао да су се сви њени припадници повиновали капитулацији која је потписана 17. априла 1941. У првом реду се са поразом није помирио већински слободарски српски народ, који је врло брзо на просторима Независне државе Хрватске био суочен и са претњом масовног уништења од стране усташког режима Анте Павелића. Међу Србима су се у месецима након Априлског слома образовала два покрета отпора окупаторима и његовим сарадницима. Један је водила Комунистичка партија Југославије са тенденцијом потпуне револуционарне преобразбе друштвених односа и државног уређења, а други Равногорски покрет пуковник Драгољуб Михаиловић, који је баштинио дуге традиције српске гериле и славне.¹⁵

¹³ Радојевић, *Милан Грол*, 280–287, 301–307.

¹⁴ Радојевић, *Милан Грол*, 313–318.

¹⁵ Коста Николић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893–1946*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 63.

Док су југословенски комунисти чекали да се Совјетски Савез укључи у борбу против сила Осовине, српске националне снаге предвођене Драгољубом Михаиловићем се са поразом и окупацијом нису мириле већ на завршетку краткотрајног Априлског рата. Суочен са позивима на капитулацију, Михаиловић се 15. априла 1941, док још званично није била потписана капитулација југословенске краљевске војске, определио за отпор и пробијање према Србији, где је након двадесетак дана под борбом стигао на просторе Равне горе, одакле је намеравао да настави даљу борбу против окупатора.¹⁶

Иако су се временом комунисти показали непомирљивији и опаснији по страног завојевача, Немци су с правом почетком августа 1941, суочени са мноштвом побуњеничких акција у ужој Србији, за главне носиоце устанка означили српске националне снаге предвођене Драгољубом Михаиловићем, жељне ослобођења отаџбине и чврсто уверене да држава није пострадала због војске, већ кривицом политичара и масовном хрватском издајом. Мимо општих ствари спону међу њима је представљало братство по оружју, ратнички дух, национални понос, патриотска осећања и свест о стварању покрета чији су се крајњи домети тек наслућивали, а један од учесника сећао се да је „жеља за слободом била јача од свега и она нас је повезала нераскидивим везама, давала нам снагу да све поднесемо“.¹⁷

И док се комунистички покрет отпора у борби против окупатора у првом реду ослањао на подршку Совјетског Савеза, одакле је црпео охрабрење за борбу и уверење у победу над противницима, Равногорски покрет се од настанка позивао на предратне државне и друштвене традиције. Већ у време почетног организовања Равногорског покрета Драгољуб Михаиловић је наглашавао да је само прва битка изгубљена: борбу су настављали влада и Врховна команда у иностранству, а он „организује војску у земљи по нарочитом поступку“, те су сви Југословени дужни да му се ставе на „расположење“.

¹⁶ Бојан Димитријевић, *Генерал Михаиловић биографија, I део (до маја 1941. године)*, (Београд: А.Л.Х., 1996), 205–236.

¹⁷ Николић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893–1946*, 62–64.

Већ приликом потписивања првих овлашћења о формирању четничких јединица под командом Јована Јовановића, артиљеријског капетана, средином јуна 1941. на простору Рудника и Космаја, Драгољуб Михаиловић истакао је, између осталог, и везу са државним традицијама југословенске монархије Карађорђевића: „Сви официри, подофицири, каплари и редови ставиће му се сместа на расположење, а све власти позивају се да му, сходно ратним законима Краљевине Југославије, пруже сарадњу коју буде тражио“.¹⁸

Истраживања Косте Николића показала су да је од почетка Равногорски покрет био несумњиво антифашистички оријентисан, али и да је његов даљи развој током рата био условљен окружењем и ратним околностима, што му је умногоме и определило судбину. Када је, међутим, устанак почео у Србији лета 1941, за главне његове предводнике Немци су означили националне снаге окупљене око Драгољуба Михаиловића.¹⁹

Устанак у Србији се почетком јесени 1941. распламсавао, и већ у другој половини септембра председник избегле краљевске владе генерал Душан Симовић позвао је Милана Грола, министра социјалне политике и народног здравља, и показао му „глас одоздо (од [Драже] Михаиловића, Драгише Васића и Драг. Павловића) који“ су тражили помоћ. Грол му је саветовао да одговори потврдно, да се влада бринула о њима и да ће им помоћ омогућити. Међутим, порука није смела да се стилизује у форми дражења и позивања на отворену буну, пошто југословенска краљевска влада није била у стању да издејствује одговарајућу помоћ од Енглеза – „Они обећавају, али не чине, или бар не чине на време. А онај несрећни свет“, резонувао је Грол, „ако ће већ да гине, треба ту крв да чува за момент кад жртва може успети“. У виду је имао чињеницу да су Немци, реагујући на свеопшти устанак у Западној Србији, већ у знак одмазде спалили Рудник и Горњи Милановац, те се питао: „На шта ћемо се вратити“.²⁰

¹⁸ Исто, 71, 75.

¹⁹ Исто, 63.

²⁰ Milan Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, (Beograd: Filip Višnjić, 1990), 41.

Душан Симовић је, међутим, 15. новембра 1941. године написао указ којим је Драгољуба Михаиловића, вођу устаника, унапредио у чин генерала, што је за Грола било „опет изненађење“. Шеф демократа се бунио што је указ „овог значаја“ написан без знања владе и премапотписа краља Петра II Карађорђевића, поготово што влада није била у стању да „истински помогне те сироте људе“ у окупираној домовини, а оваквим стварима подстицала их је на борбу. У том тренутку Грол је успео да обустави указ о унапређењу Михаиловића у генерала, што му је Симовић, који није био у стању „да тим несретним људима добаци и један шињел“, замерио и потом га оптуживао да је „интригом спречио указ“.²¹ На претње Немаца да ће сравнити Београд са земљом због устанка у Србији, Грол је утучено записао: „Несрећна наша деца, наши пријатељи, и несрећан читав наш народ. Све што је најбоље и што се не ствара преконоћ, биће уништено“.²² Непуних месец дана касније, 7. децембра краљ Петар је, међутим, поштујући процедуру за коју се не без разлога залагао Милан Грол, унапредио Драгољуба Михаиловића у чин бригадног генерала, затим 19. јануара 1942. у чин дивизијског генерала, да би коначно био унапређен у чин армијског генерала 17. јуна 1942.²³

Почетком јануара 1942. године међу емигрантском владом у Лондону појавила се идеја о постављењу Драгољуба Драже Михаи-

²¹ Исто, 64.

²² Исто, 60.

²³ Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада Краљевине Југославије, фонд 103, фасцикла 157, јединица описа 568. Звонко Вучковић, један од најближих сарадника Драгољуба Михаиловића, бележи поводом унапређења, речи самог генерала Михаиловића већ у јануару 1942, када је био постављен за министра војске, морнарице и ваздухопловства: „Не знам шта им треба да са нама терају шегу, али није искључено да ипак знају шта раде“, те да је генерал не једном критиковао и начин извештавања о борбама равногораца са окупаторима: „Тешко нама кад нас ови са кратких валова толико хвале“. Независно један од другог, генерал Михаиловић је у том тренутку очигледно био на трагу подржавања критичког односа Милана Грола према појединим поступцима југословенске емигрантске владе (Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, (Крагујевац: Погледи, 2001), 204.

ловића за министра војног, којег би заступао један од чланова владе. На конференцији министара 10. јануара усвојена је „комбинација“ са Михаиловићем, „мало пустиловна (не зна се ни шта је с њим) и романтична, али нужна“ у изложеном положају министара према Душану Симовићу, који није хтео да поднесе оставку на место председника владе, „иако је рђаво радио и штетио општој ствари“.²⁴

Вођа Равногорског покрета Драгољуб Михаиловић јавио се поново избегличкој влади депешом 12. јануара 1942, у којој је обавестио да су имали „једну рђаву битку“, у којој је погинуо син војводе Мишића и шеф штаба Михаиловићевог.²⁵ У петак 2. фебруара Грол је констатовао да са генералом Михаиловићем влада није имала никаквих веза, да Енглези нису давали могућности за директну везу, него само преко њих.²⁶ Драгољуб Михаиловић је у Лондон јавио 20. маја 1942. о новом клању Срба на истоку Босне, крај Дрине (Зворник).²⁷ Средином јуна Грол је разговарао са Јурјем Крњевићем, прваком Хрватске сељачке странке, позивајући га да јавно говори о солидарности и позове Хрвате да пристану уз покрет Драгољуба Михаиловића, односно да „тиме охрабри Дражу на ту политику, и Хрвате исто тако“. Крњевић је у том смислу предложио да Драгољуб Михаиловић ступи у везу са Влатком Мачеком, шефом Хрватске сељачке странке интернираном од стране усташа у Купинцу.²⁸

²⁴ Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, 94–95.

²⁵ Исто, 99.

²⁶ Исто, 111.

²⁷ Исто, 136. У питању је била офанзива осовинских снага с пролећа 1942. у Источној Босни против српских устаника, када су током априла и маја усташе Францетићеве *Црне легије* починили масовне злочине над српским становништвом, посебно код Старог брода и у Милошевићима на Дрини. Усташе су на разне монструозне начине побиле неколико хиљада српских цивила, док се неколико хиљада успело пребацити у Србију, те се тако спасло усташке каме (Предраг В. Остојић, *Усташки злочин у Старом Броду код Вишеграда 1942. у свјетлу њемачких докумената*, (Београд: Свет књиге, 2019), 74–99; Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Првогембарској акци до Мајској референдуму*, 377–378).

²⁸ Исто, 148.

Слободан Јовановић је 15. јула 1942. потписивао војна акта Драгољубу Михаиловићу, и умало није одобрио текст у којем се вођи равногораца налагало да не креће пре него „Немачка падне“. Грол је био са њим и интервенисао је да се измени: „Не смете то рећи, чак ако и тако мислите. Допашће у руке Енглеза. Кад падне Немачка, устаће и лупежи – Мађари, Бугари и сви... И ту треба тражити објашњење држању Енглеза према овој влади. Они, очевидно, желе више но што се сме тражити од нашег осакаћеног народа – али с наше стране, не сме се у другу крајност“.²⁹ Милан Грол је, очигледно, био заговорник политике пасивног отпора окупаторима у Југославији, чиме је подржавао и политику Равногорског покрета, барем током првих три године окупације југословенске државе.

На пријему код совјетског амбасадора Александра Богомолова 11. августа 1942. Грол је бранио генерала Михаиловића од оптужби да је с планом уништавао одреде партизана, и порицао да је у сарадњи с Миланом Недићем и Добросавом Јевђевићем.³⁰ При разговору о непаметној реклами Драгољуба Михаиловића од стране емигрантске владе Краљевине Југославије средином септембра 1942, у којој су му се приписивале стотине хиљада војника, тенкови и авиони, Грол је истицао да оно што је „Дража издржао зимус и пролетос“ само по себи било је „надчовечански у храбрости и издржљивости. Мрзли су се, гладовали, и пробијали по снежним гудурама, и губили сваког месеца одличне официре“.³¹

На министарској седници емигрантске владе 14. октобра 1942. Грол је истакао да нису могли не водити рачуна о начину гледања савезника и тешкоћама које су и они имали са југословенским питањем. Имајући у виду Каирску аферу³², нагласио је да је влада мо-

²⁹ Исто, 161.

³⁰ Исто, 167–168.

³¹ Исто, 187.

³² Један од већих проблема који су задесили краљевску владу била је Каирска афера, која је избила с пролећа 1942, и трајала с промењеним интензитетом до јесени исте године. Када је министар председник Слободан Јовановић на место начелник штаба Врховне команде, са седиштем у Каиру, поставио, уместо генерала Богољуба Илића, потпуковника Миодрага Лозића. Генерал

рала бити свесна да војска која је изашла из земље, „нигде и ничим није задужила енглеске савезнике“, и да зато, не позивајући се на оне који се под Драгољубом Михаиловићем боре у земљи, та је војска морала показати скромност и стрпљење у објашњавањима са Енглезима. Каирска афера са ружним инцидентима, хрватски и српски памфлет који му је дошао као одговор, те неозбиљна, „шарлатанска“ експлоатација једне тако озбиљне ствари као што је борба Драгољуба Михаиловића од неозбиљних људи, међусобна оптуживања и лакомислен живот великог дела југословенске емиграције – нису били без штете по југословенски политички кредит. Поврх свега нагласио је да се мора рачунати на СССР као на велику силу која ће имати одлучујућу реч када се рат буде привео крају.³³

Несрећа у односима владе са Драгољубом Михаиловићем била је што је „општење“ с њим било оскудно, тј. влада је мало знала о ономе што се у земљи дешавало, а он није био обавештен о много чему што се у свету „кувало“. Грол је не једном изражавао бојазност да те две акције, „његова унутра и наша споља“, пођу у раскорак. У датим околностима, уз војну и унутарњу политику, министар војни је морао да води у неку руку и спољну политику. „Да је генерал Михаиловић у озбиљној бризи о свему томе, види се из тих настојања на све стране, да смањи број непријатеља и увећа број сарадника. Он се показује свеснији но многи овде споља, кад не заборавља каква га задаћа чека, ако би у часу слома сила осовине и пада режима у Загребу и Београду, имао да се бори на спољним фронтовима са

Илић је, међутим, одбио да преда дужност Лозићу, већ је команду уручио генералу Боровоју Мирковићу. Југословенска краљевска влада одбила је да прихвати самовољу подређених официра, од британских власти тражила је да јој помогну да се уклони Мирковић, али су, насупрот жељеном, Британци заштитили једног од главних организатора пуча од 27. марта 1941. Афера, која је оставила мучан утисак код југословенске краљевске владе показавши њену немоћ у односима са британским покровитељом, разрешена је 10. јуна 1942. указом краља Петра, када је Врховна команда из Каира пренесена у „окупирану Отаџбину“, а за начелника је постављен генерал Драгољуб Михаиловић (*Владе Србије*, приредили Радош Љушић и др., (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005, 369–370).

³³ Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, 203–206.

Италијанима, Немцима, Албанцима, Бугарима и Мађарима, а унутра у земљи са хаосом грађанског и племенског рата. Све његове изјаве и апели показују његову упорну тежњу да државни интегритет Југославије уздигне изнад сваке сумње, упркос, тамо на терену нарочито, претешких услова за то³⁴. Нејасна и магловита ситуација око збивања у окупираној земљи, укрштена са невољама емигрантске владе за које су југословенски политичари добрим делом били одговорни, изазивала је нелагоду код Грола, чије су се слутње временом показале добрим делом оправдане: „Тако се сад нешто диже против нас, противу Драже који нам је све уздање, а које се може упропастити добрим делом нашом кривицом“. Шеф Демократске странке је првенствено имао у виду оптужбе на рачун Јевђевићевих и Бирчанинових четника због сарадње са Италијанима, уз које је везиван и Драгољуб Михаиловић.³⁵

Грол 31. јануара 1942. већ уочава неминован и крвав обрачун ЈВУО и НОВ и ПОЈ, те бележи: „Штампа овде, и поготову она у Америци, диже тон. И баца тежиште на сукоб партизана и Драже Михаиловића. Он се, међутим, не показује као решљив. Комунисти ту хоће да играју игру своју до краја. Помогле су им многе околности. Међу осталима и неодређеност политике југословенске владе: ћуте Хрвати, ћуте Срби. Поруке не иду ни Мачеку, ни Дражи. Ако не би решиле, оне би вероватно смањиле рђаве услове за сређење прилика“³⁶. Слободану Јовановићу је 1. јануара 1943. поново указао на непримереност у претеривању броја трупа којима је генерал Михаиловић оперисао („преко 30 дивизија“), а на сазнање да се све сводило на сукоб две групе у Интелигенс сервису, „за и *против* Драже“, јетко је прокоментарисао: „Дотерали смо дотле да Енглези дискутују о њему“³⁷.

Очигледно, британске дипломате су испочетка дискретно, а затим и отворено, оптуживале генерала Драгољуба Михаиловића за пасивност према силама Осовине и распламсавање грађанског ра-

³⁴ Исто, 212–213.

³⁵ Исто, 250–251.

³⁶ Исто, 264.

³⁷ Исто, 267–268.

та. Једна представка Питера Боја, британског официра за везу са Драгољубом Михаиловићем, од 29. децембра 1942. упућена Живану Кнежевићу, шефу војног кабинета Слободана Јовановића, отворено је истакла да је југословенска краљевска влада у својим редовима толерисала министра „који отворено сарађује са Италијанима“, те да се у том смислу министар војни и борио против партизана. Суочен са оптужбом британског обавештајног официра, Слободан Јовановић је почетком јануара 1943. године поднео колективну оставку владе, али је одмах затим по одобрењу краљевом образована нова влада под председништвом угледног српског правника, која беше „скраћено издање“ прве. Из друге владе Слободана Јовановића уклоњени су министри који су до тада били у мисији у Сједињеним Америчким Државама (Богољуб Јевтић, Сава Косановић, Божидар Марковић и Франц Сној), као и шеф дипломатије Момчило Нинчић. Упркос сумњама у савезничким редовима у Михаиловића, он је и даље остао министар војни, док је Милан Грол именован за министра саобраћаја.³⁸

Почетком јануара 1943. Милан Грол је недвосмислено схватао да су тешкоће које су пратиле избегличку владу постајале све опасније, и ту је најпре имао у виду положај покрета Драгољуба Михаиловића. Уочавао је да су „сви листови – не само комунистички – у Америци нарочито“ све стављали на питање односа партизана и генерала Михаиловића. Гледали су ствари исувише конкретно. Међутим, „у томе није ствар“, истицао је Грол, „нити је била подела у питању помагања генерала Михаиловића“. За Грола је непобитно било да је компликацијама у земљи несумњиво много допринело и застрањивање у политици избегличке владе, оптерећене од првих дана избеглиштва националним поделама, тражењем кривца за априлски слом, геноцидом над српским народом у НДХ и због појаве два покрета отпора. Истина, није био сигуран да би другачија политика владе допринела приближавању „два табора бораца“ и побољшању односа са Совјетима, али је сматрао да напори чињени у том правцу не би свакако били бескорисни. Међу све већим бро-

³⁸ *Владе Србије*, 371–373.

јем Енглеза се јављала подела за и против помагања генерала Драгољуба Михаиловића, „а ти који су против, нису свакако ни комунисти, ни Хрвати (које данас овде истичу као кривце за тај развој ствари)“, него су били „људи који мало знају суштину проблема доле“, и који беху „научили да све цене бруталним рачуном: ко се у овај мах бори, или ко изгледа да се бори, више“. Југословенска избегличка влада међутим, није умела да истакне „праву вредност Михаиловића“, нити је имала такта у говору о партизанима – много шта ту било је „детињасто у шовинизму, или криминално у изазивању Совјета“.³⁹ Милану Гролу било је јасно да је кампања „противу Драже“ добијала све више на замаху.

Крајем јануара 1943. совјетски обруч око Хитлерове Шесте армије код Стаљинграда постајао је све чвршћи, те се њен крај ускоро назирао. Совјетски политички утицај у међународним односима растао је из дана у дан. Интереси Совјета и њихово гледиште на ствари нису могли бити занемарени ни код Југословена у емиграцији, чији је, опет, углед све више падао у очима међународне јавности и политике. Свестан важности коју су Совјети као велика сила имали у међународним односима, Грол је чинио пуно напора да југословенске ствари, за које се залагала емигрантска влада, прикаже у што повољнијем и позитивнијем светлу. Тако је 21. јануара 1943. био насамо на ручку и са совјетским амбасадором у Лондону Александром Богомолвим. Уверавао га је да је у земљи расположење било, без обзира на идеологију, „за Русе и Русију“, те потом прешао на питање „Драже и партизана, и свео апел на минимум: Почети с тиме да се узајамно не нападају и не дискредитују. Штампана совјетска, и друга која с њом укорак иде, нека престане називати Дражу Михаиловића пријатељем квислинга и Немаца – када је то тако јасно нетачно. А ми с наше стране дужни смо партизанима признавати њихов удео у борби“.⁴⁰ Богомолв га је пажљиво саслушао, али Грол после састанка није гајио неке претеране наде, а због све компликованије ситуације („спрема се Шпанија“) у Југославији,

³⁹ Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, 271–272.

⁴⁰ Исто, 276.

бивао је духовно сломљенији из дана у дан. Тих дана добили су у емигрантској влади телеграм о стању у Јужној Србији, где се као главно, поред изјаве оданости краљу, тврдило да је у Македонији 99% Срба, на шта је Грол завапио у очајању: „Тај мозак довео је до данашњег стања. Он је упропастио односе са Енглезима и Русима, он је упропастио Дражу Михаиловића. Упропастили су га и овдашњи Хрвати, са својом неизлечивом мизеријом и гледања и осећања“.⁴¹ Као да све то није било довољно, из окупиране отаџбине стизали су извештаји који су недвосмислено указивали на сарадњу појединих четничких команданта са окупаторским снагама, па су тако Добросав Јевђевић и Јездимир Дангић сарађивали са Италијанима и Немцима, а за Јевђевића, очајно је примећивао Грол, није могло бити ни спора: „Доказа је и сувише. Он се месецима већ шета од Мостара до Сплита и горе чак до Абације“.⁴²

Милан Грол је оштро говорио крајем јануара 1943. Слободану Јовановићу да не жели да се прихвати за министра иностраних дела јер, између осталог, за годину и по дана није био обавештаван „шта јавља Дража, шта се јавља Дражи“, те да је држан по страни. „У разговору о Дражи Михаиловићу и Слободан и Радоје Кнежевић све заснивају на захтевима Драже Михаиловића“, на шта је Грол упитао да ли је „Дражи казивано како широки свет – велике силе, осећају, и како планирају сутрашњи свет? Ви хоћете да ја примим за политику оно што Дража каже. То је немогуће и ја то не могу да примим. Само оно што произиђе из размене мисли и иза доброг међусобног обавештења. Ја сам једном рекао: он је остављен без обавештења“, нагласио је Грол, и резонувао након разговора са Божидаром Марковићем: „Ништа ту више нема за мене нејасног. Видим све, видим велики знак питања како ће се ствари развијати у земљи до краја, а сасвим јасно мизерију овог што треба да се врати у земљу као емиграција и као влада“. Ипак, сматрао је за дужност да се све учини за макар мали бољитак, нарочито ако би он смањивао опасности расула међу Србима.⁴³

⁴¹ Исто, 278.

⁴² Исто, 280. У питању је данашња Опатија у Истри.

⁴³ Исто, 283.

У разговору о југословенским стварима Грол је видео да је и чехословачки председник Едвард Бенеш имао „онај акт енглески“ о конференцији Драгољуба Михаиловића у Колашину 28. фебруара 1943, те је констатовао да је вођа равногораца могао променити изјаву, али „не и главу“ испуњену рђавим сугестијама, оскудним познавањем ствари, и уз све то главу „запаљену амбицијом“. Он није могао слушати годину и по дана „фантастичне рекламе“, да се не занесе и сам тим илузијама, јер Драгољуб Михаиловић говораше у том тренутку о себи као о „народном вођи“.⁴⁴ Када је Милан Грол 26. марта 1943. одржао на лондонском радију говор у којем је истакао „херојску борбу генерала Д. Михаиловића и партизана“, од министра војног и „Централног народног комитета“ Равногорског покрета из окупираних земља добио је оштар протест, у којем се порицао партизански отпор окупаторима, а они називани „робијашима и злочинцима“.⁴⁵ Грол је тражио да види „енглески текст Дражине депеше“, мада није сумњао у аутентичност исте, пошто се „идеје ту речене понављају, од септембра прошле године до данас. У депешама од Драже, у Србобрану, код Дучића, Фотића, и читавог апарата овде, са мајорима и околином Краљевом“.⁴⁶

У првој половини 1943. дошло је до промене код Савезника у питању подршке Равногорском покрету, која се све више преусмеравала према партизанима Јосипа Броза Тита. Иако су се одређене претпоставке сумње у бескомпромисну борбу равногораца са окупаторима назирале међу енглеским војним и политичким врхом већ крајем 1942, отворено су почеле да се исказују од чувеног говора генерала Михаиловића у Липову 28. фебруара 1943, када је вођа ЈВуО одржао „једну незваничну, веома огорчену тираду против Британаца и Американаца, и против сарадње са Савезницима уопште“. Генерал Михаиловић се жалио да су Срби били остављени од стране пријатеља, опкољени спољним и унутрашњим непријатељима и занемарени од савезника. У наредним месецима подршка

⁴⁴ Исто, 309.

⁴⁵ АЈ, Емигрантска влада Краљевине Југославије, 103–159–581.

⁴⁶ Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, 333, 335, 337.

Савезника, у првом реду Британаца, генералу Михаиловићу, стално је умањивана, и преусмеравана према партизанском покрету, у прво време у војном погледу, да би током 1944. добила и отворену политичку димензију. Промена Савезника у држању према покретима отпора у Југославији 1943. допринела је коначном поразу српских националних снага генерала Михаиловића, које су на крају овог процеса завршиле у колаборацији са Немцима у другој половини 1944, и тако понеле епитет „издајника“, неутемељен у стварним дешавањима на терену током највећег дела Другог светског рата у Југославији.⁴⁷

Иако није сасвим био упућен у дешавања преломне 1943. (не само за односе у југословенским, већ и светским оквирима – пораз Немаца код Стаљинграда и у Северној Африци), Милан Грол је јасно сагледавао да је, кад се тицало југословенских ствари, био присутан „свуд хаос, у свима односима... и на компликацијама у односима са Енглезима ... У питању њихових захтева Дражи Михаиловићу“.⁴⁸ Осећајући и ранијих месеци промену Енглеза према Равногорском покрету, почетком јуна 1943. је стекао утисак да „Енглези не рачунају много на Дражу, и да чекају да виде да ли се он уопште може одржати“. Опхрван злим слутњама по југословенску монархију Карађорђевића и будућу улогу српског народа у држави, Грол је већ тада, средином 1943, суморно сагледавао будућност старог поретка и положај српског народа у оквирима будуће југословенске заједнице. Поред поређења са ситуацијом из 1918. и прилика када је образована југословенска монархија, са јаком емигрантском српском владом и скупштином, снажним владарима и политичарима са великим именима, насупрот којих су 1943. стајали „слаб младић“ на престолу, влада „растројена без великих имена, војска ништавна“, посебно беху опасна „два раздора, српско-хрватски, и онај између Драже и партизана“, у земљи која није имала начина да се спреми „за разумну ресторацију“.⁴⁹

⁴⁷ Николић, *Историја Равногорској војске*, књ. I, 526–611.

⁴⁸ Grol, *Londonski dnevnik 1941–1945*, 352.

⁴⁹ Исто, 360–361.

У биографији Милана Грола Мира Радојевић је истакла да је Грол „Дражу Михаиловића осуђивао због колаборације и неразумевања промена у Југославији и свету, али га није сматрао злочинцем“.⁵⁰ Међутим, Милан Грол не само да вођу равногораца није сматрао злочинцем, него је у првој половини светског ратног сукоба несумњиво подржавао Равногорски покрет и Драгољуба Михаиловића. И то не само као члан владе испред које је Михаиловић био овлашћени представник отпора у окупираној Југославији, већ и лично одобравајући политику опрезног тактизирања у обрачуна са страним окупатором у циљу избегавања сувишних цивилних жртава и страдања народа, али и бораца под генералом Михаиловићем, у моментима када снага сила Осовине још није доживела одлучујући пораз на главним светским фронтовима, у првом реду на Источном фронту у окршају са Совјетским Савезом. У том смислу не једном је Грол истицао да „онај несрећни свет, ако ће већ да гине, треба ту крв да чува за моменат кад жртва може успети“, свестан реалне ситуације на терену – немоћи Савезника да у прво време, закупљени обрачуном са Осовином на великим светским ратиштима, значајније помогну било какав покрет отпора у окупираној Југославији, те истовремено спремности окупатора и колаборациониста (у првом реду усташке НДХ) да сурово и репресалијама угуше све облике отпора српског народа.

Закључујући медаљон о шефу Демократске странке, Драгољуб Јовановић, савременик и политички колега, резоновало је да је био борац, „али кабинетски“, публициста и новинар, критичар и опозиционар, „али само до мере која није водила у затвор. На примедбе да су други југословенски политичари, попут Влатка Мачека и Драгољуба Јовановића, били спремни и на затвор у борби за своја уверења, Грол је одговарао: Они могу, ја не могу. Мачек је научио на затвор, а Драгољуб је млад. Да се нелагодно осећао пред полицијом и судом, видело се кад се као сведок појавио на суђењу Дражи Михаиловићу (Ваља рећи да је у то доба сваки сведок био полуоптужени)“. Драгољуб Јовановић је сведочење слушао на радију и гледао потом и на

⁵⁰ Радојевић, Милан Грол, 267.

филму, те је уочио да би Гролу „већу пакост учинили да су још ухватили и тонове. То је било језовито, али је ипак рекао све што је хтео, без увијања Мише Трифуновића“.⁵¹ Милан Грол није волео робијати (а ко би волео), али опаска Драгољуба Јовановића је само донекле тачна – шеф демократа вратио се у Југославију коју су узели да обликују комунисти, која је представљала затвор сам по себи за све оне који нису били присталице револуционарног и пролетерског терора као једног од насилних видова промене друштвених односа и прогреса. А Милан Грол је био „увек против сарадње са комунистима“, што је и сам Драгољуб Јовановић истицао више пута.

Извори и литература

Необјављени извори

- Arhiv Jugoslavije: Fond 103, Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije.

Објављени извори

- Grol, Milan. *Londonski Dnevnik 1941–1945*, Beograd: Filip Višnjić, 1990.
- Jovanović, Dragoljub. *Medaljoni*, knj. III, Beograd: Službeni glasnik, 2008. (Cyrillic)
- *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943–1945. Dokumenti*, priredio Branko Petranović, Beograd: Arhiv Jugoslavije–Zagreb: OOUR Globus, 1981.
- Vučković, Zvonimir, *Sećanja iz rata*. Kragujevac: Pogledi, 2001. (Cyrillic)

Литература

- Dević, Nemanja. *Za Partiju i Tita. Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944*. Beograd: Službeni glasnik–Institut za savremenu istoriju, 2021. (Cyrillic)

⁵¹ Јовановић, *Медаљони*, књ. III, 96–97.

- Dimitrijević, Bojan. *Đeneral Mihailović biografija, I deo (do maja 1941. godine)*. Beograd: A.L.X. , 1996. (Cyrillic)
- Gulić, Milan. *Jugoslovenska država 1918–2006. Od Prvodecembar-skog akta do Majskog referenduma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2023. (Cyrillic)
- Krizman, Bogdan. *Vanjska politika jugoslavenske države 1918–1941: diplomatsko-historijski pregled*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.
- Milak, Enes. *Italija i Jugoslavija: 1931–1937*. Beograd: Institut za sa-vremenu istoriju, 1987.
- Nikolić, Kosta. *Istorija Ravnogorskog pokreta, knj. I*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2014. (Cyrillic)
- Predrag V. Ostojić, *Ustaški zločin u Starom Brodu kod Višegrada 1942. u svetlu njemačkih dokumenata*. Beograd: Svet knjige, 2019. (Cyrillic)
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Be-ograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Radojević, Mira. „Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju (1914–1918)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*. 1–2/1999, 70–88.
- Radojević, Mira. „Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije o stra-danju Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941–1943). Pogledi i zalaganja Milana Grola“, *Glas. Srpska akademija nauka i umetnosti. Odeljenje istorijskih nauka*. knj. 16, 2012, 465–494.
- Radojević, Mira. *Milan Grol*. Beograd: „Filip Višnjić“, 2014. (Cyrillic)
- Stojkov, Todor. *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.
- *Vlade Srbije*, priredili Radoš Ljušić i dr. Beograd: Zavod za udžbe-nike i nastavna sredstva, 2005. (Cyrillic)
- Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1976.
- Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata: (da li je Jugoslavija bila francuski "satelit")*. Beograd: Institut za savre-menu istoriju, 1985.

MILAN GROL ON THE RAVNA GORA MOVEMENT OF GENERAL DRAGOLJUB DRAŽA MIHAILOVIĆ

Summary

Milan Grol, president of the Yugoslav Democratic Party since 1940, starting with the April War and the military collapse of the Yugoslav Royal Army, was in exile in London for most of World War II as a minister in the exile governments of the Kingdom of Yugoslavia (1941–1943). In the political life of the Yugoslav Karađorđević monarchy, he was considered an intelligent, educated and honest man, although “difficult” to cooperate with. He subjected the events and happenings he found himself in to sharp and detailed analysis and criticism, even during the great war conflict, and thus he did not fail to include views and conclusions about the Ravna Gora Movement and its general Dragoljub Draža Mihailović, significant and valuable not only for the human qualities of the personalities from whom they came, but also for the no less important fact that as a minister in the émigré governments he was at the source of information and events that ultimately determined the fate of the royalist anti-fascist movement in the Yugoslav kingdom.

Keywords: Milan Grol, Dragoljub Draža Mihailović, Ravna gora movement, Yugoslav Karađorđević monarchy, World War II, Yugoslav Democratic Party, émigré governments